

УДК 371.3:93/94

ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ В СПЕЦІАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

© Ліпейко В. Ф.¹, Масловська Ю. С.¹, Чувпило Р. І.¹, Чувпило О. О.².

"Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс № 7" Харківської обласної ради¹

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна²

Інформація про авторів

Ліпейко Вікторія Федорівна: ORCID 0000-0002-0189-3635 ruo22@ukr.net; учитель, Комунальний заклад "Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс № 7" Харківської обласної ради; вул. Шевченка, 222, м. Харків, 61033, Україна

Масловська Юлія Сергіївна: ORCID 0000-0001-6855-2862 Dire222@ukr.net; директор, Комунальний заклад "Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс № 7" Харківської обласної ради; вул. Шевченка, 222, м. Харків, 61033, Україна

Чувпило Раїса Іванівна: ORCID 0000-0001-5185-7109 chuvvp@ukr.net; учитель, Комунальний заклад "Харківський спеціальний навчально-виховний комплекс № 7" Харківської обласної ради; вул. Шевченка, 222, м. Харків, 61033, Україна

Чувпило Олександр Олександрович: ORCID 0000-0002-6763-2462 Chuvvylo1949@ukr.net; доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

Стаття присвячена аналізу психологічних особливостей викладання історії у спеціальних навчальних закладах та процесу підготовки майбутніх випускників до вступу у вищі навчальні заклади. Актуальність дослідження пов'язана з процесом удосконалення методик викладання. Застосовуються як загальнонаукові (аналіз, синтез, дедукція, індукція, конкретизація), так і спеціальні педагогічні, нейропсихологічні та дидактичні методи. В результаті роботи вивчені нейропсихологічні властивості засвоєння інформації підлітками, залежність навчального процесу від нейрофізіології. Показані властивості пам'яті, засоби її тренування та вдосконалення. Рекомендовано приділяти увагу розвитку емоційного центру мозку, що безпосередньо пов'язаний із тривалою пам'яттю. Автори виокремлюють ряд чинників, що сприяють розвитку пам'яті, пропонують дидактичні методи її тренування. Розглядається роль позакласних заходів у процесі підвищення інтересу до предмету та розширення світогляду вихованців. Розглянуто практичні методи стимулювання психічних процесів: дидактичні ігри, конкурси, замальовки, застосування класичної музики, проведення масових заходів під час викладання історії. Автори доходять висновку, що лише комплексне застосування педагогічних та психологічних методів, врахування індивідуальності дитини здатне принести результат.

Ключові слова: педагогіка, нейропсихологія, дидактичні методи, розвиток пам'яті, позакласні заходи

Ліпейко В. Ф., Масловская Ю. С., Чувпило Р. И., Чувпило А. А. «Особенности преподавания истории в специальных учебных заведениях»

Статья посвящена анализу психологических особенностей преподавания истории в специальных учебных заведениях и процесса подготовки будущих выпускников к поступлению в высшие учебные заведения. Актуальность исследования связана с процессом совершенствования методик преподавания. Применяются как общенаучные (анализ, синтез, дедукция, индукция, конкретизация), так и специальные педагогические, нейропсихологические и дидактические методы. В результате работы изучены нейропсихологические свойства усвоения информации подростками, зависимость учебного процесса от нейрофизиологии. Показаны свойства памяти, способы ее тренировки и совершенствования. Рекомендовано уделять внимание развитию эмоционального центра мозга, непосредственно связанного с длительной памятью. Авторы выделяют ряд факторов, способствующих развитию памяти, предлагают дидактические методы ее тренировки.

Рассматривается роль внеклассных мероприятий в процессе повышения интереса к предмету и расширения кругозора учащихся. Рассмотрены практические методы стимулирования психических процессов: дидактические игры, конкурсы, зарисовки, применение классической музыки, проведение массовых мероприятий во время преподавания истории. Авторы приходят к выводу, что только комплексное применение педагогических и психологических методов, учет индивидуальности ребенка способно принести результат.

Ключевые слова: педагогика, нейропсихология, дидактические методы, развитие памяти, внеклассные мероприятия

Lipeyko V. F., Maslovska Yu. S., Chuvpylo R. I., Chuvpylo A. A. “Some Characteristics of Teaching History in Special Educational Institutions”.

The article analyzes the psychological characteristics of teaching history in special educational institutions and the training of future graduates for admission to higher education institutions. The actuality of the research related to the process of improving teaching methods in high school. Both general (analysis, synthesis, deduction, induction, specification) and special pedagogical, neuropsychological and educational methods are used. As a result of study the neuropsychological properties of assimilation of information by teenagers and dependent of learning process on neurophysiology are analyzed. The properties of memory, methods of its training and improvement are shown. It is recommended to pay attention to the development of the emotional center of the brain that is directly related to long-term memory. The authors distinguish a number of factors that contribute to the development of memory, offering didactic methods of training. The role of extracurricular activities in the increasing interest in the subject and expanding world of students is considered. The practices of stimulation mental processes, educational games, contests, drawings, application of classical music, holding events during the history teaching are shown. The authors conclude that only comprehensive application of pedagogical and psychological methods, taking into account the individual child can bring results.

Key words: pedagogy, neuropsychology, teaching methods, development of memory, extracurricular activities.

Актуальність і постановка проблеми. У сучасній педагогіці стала загальноприйнятою точка зору про необхідність враховувати загальні та вікові психофізіологічні особливості вихованців. У різному віці серед дітей по-різному виявляються нахили, вподобання й навички, змінюється світосприйняття і взаємодія з оточуючим середовищем. Індивідуальні особливості учнів потрібно обов'язково брати до уваги під час навчання в спеціальних навчальних закладах, що дає змогу підготуватися до майбутньої професійної спеціалізації. Враховуючи тенденції реформ в освітній сфері України та дискусії у суспільстві стосовно її гуманітарної складової, не викликає сумніву необхідність звернення до психологічних аспектів викладання історії.

Аналіз досліджень та публікацій. Питання педагогічної психології в контексті інших дидактичних проблем розглядалися з часу становлення як науки. Проте особливо важливе значення мають праці Л. С. Виготського та його послідовників [3]. Чимало місця питанням нейропсихології приділяв О. Р. Лурія. Дослідник всебічно розглядав феномен нейропсихології пам'яті, вікові особливості розвитку пам'яті та функцій мозку [7]. Різні аспекти функціонування пам'яті та психіки в контексті педагогіки вивчав О. М. Леонтьєв [6]. Проблема методики розвиваючої освіти розглядається у працях А. К. Дусавицького, Н. Г. Молодцової та інших авторів [4; 8]. Проблематика особливостей викладання історії останнім часом отримала висвітлення в ґрунтовних монографіях К. О. Баханова, О. І. Пометун, Г. О. Фреймана та В. І. Курилів [1; 2; 9; 5]. Незважаючи на наявність численної літератури з психології та загальних аспектів педагогіки, питання особливостей викладання історії та історичних дисциплін у спеціальних навчальних закладах досі висвітлене недостатньо. Пильної уваги заслуговує також практичне впровадження

психолого-педагогічних методів під час занять, що обумовлює важливість і перспективу подальших досліджень.

Постановка завдання. Мета цієї статті – схарактеризувати вплив психофізіологічних властивостей учнів на викладання історії в спеціальних навчальних закладах.

Завдання роботи:

- окреслити особливості нейропсихології підлітків;
- проаналізувати чинники, що стимулюють розвиток пам'яті, засвоєння знань;
- уточнити механізм поєднання психологічних та педагогічних, дидактичних методів під час навчання історії в спеціальних навчальних закладах;
- пояснити роль позакласних заходів у навчанні.

Основний матеріал дослідження. Всі спеціалісти єдині в тому, що психічні процеси, а саме: сприйняття, пам'ять, мислення, уява – це є прояв пізнавальної діяльності людини. Велике значення вони мають для вивчення літератури, мови, історії та інших суспільних наук [6; 7].

Важливим психологічним моментом при викладанні будь-якого предмету є пам'ять, адже без неї неможливо сформулювати логічні структурні зв'язки в головному мозку, а також сформулювати думуючу людину. Дитина повинна не тільки запам'ятати вивчений матеріал, а й вміло користуватися ним у будь-яких ситуаціях. Зрозуміло, що генетичний чинник суттєво впливає на формування пам'яті, але не є чимось статичним. Кожній людині притаманна динамічність. Виходячи з цього, треба створити такі умови, щоб найліпше розвивати пам'ять [5].

Людина пізнає оточуючий світ через органи почуття: зір, слух, дотик, смак. Через них у людському мозку нагромаджується інформація як свідомо, так і підсвідомо. Людський мозок – це потужний потенціал для сприйняття та обробки інформації. Тому надзвичайно важливо навчитися ним користуватися.

Ядро шкільного навчання мусять формувати дві компетенції – як вчитися та як мислити – і вони мають бути компонентами всіх навчальних дисциплін. Навчати вчитися та мислити означає передусім зрозуміти, як працює людський мозок, пам'ять, як ми зберігаємо інформацію й користуємося нею, як пов'язуємо її з іншими концептами, як треба шукати нові знання, і якщо потрібно, – дуже швидко [8].

А. Р. Лурія виокремлює три функціональні блоки в діяльності мозку. Перший блок включає підкоркові утворення (створення верхнього стовбуру лімбічної області). Він забезпечує нормальний тонус кори та її бадьорого стану. Другий блок, що включає кору задніх відділів великих півкуль, здійснює прийняття, переробку й зберігання чуттєвої інформації, отриманої від зовнішнього світу. Він є основним апаратом мозку, що здійснює пізнавальні (гностичні) процеси. У його структурі відокремлюються первинні, вторинні та третинні зони. Первинна зона – це проєкційна зона кори, нейрони якої володіють надзвичайно високою специфічністю. У них відбувається прийняття чуттєвої інформації від окремих органів почуття [7].

Над апаратами первинних зон кори надбудовані вторинні зони, які здійснюють аналіз збудження, отриманого з первинних зон. Вторинні зони, як і первинні, зберігають свою специфічну модальність (зорові, слухові, нюхові тощо). Первинні й вторинні зони являють собою кірковий відділ того чи іншого аналізатору (зорового, слухового тощо).

Третинні зони є зонами перекриття коркових відділів аналізаторів, які виконують функцію аналізу, синтезу та інтеграції отриманої чуттєвої інформації різних модальностей. На основі їхньої діяльності відбувається перехід від рівня безпосереднього, наочного синтезу до символічного рівня, до оперування з означеннями слів, складних логічно-граматичних структур з абстрактними співвідношеннями [7; 6].

Третинний блок включає кору передніх відділів великих півкуль (моторну, передмоторну й префронтальну області), забезпечує програмування, регуляцію та контроль поведінки людини, здійснює також регуляцію діяльності підкоркових утворень, регулює тонус і бадьорість усієї системи згідно з поставленими завданнями діяльності.

Мозок людини має дві півкулі. Кожна з них відповідає за певні функції та інформаційні процеси. Загалом та півкуля мозку, яка розташована ліворуч, відповідає головним чином за послуговування мовою, логічні й математичні здібності, упорядкування елементів, тобто за засвоєння академічних знань. Права півкуля керує нашими відчуттями ритму, ритми, музичним слухом, нахилами до малювання, мріями, тобто творчою діяльністю.

Насправді цей поділ не такий простий, як здається. Обидві півкулі поєднані між собою мозолистим тілом. Це надзвичайно складна перемикальна система, яка містить триста мільйонів активних нейронів. Завдяки їй встановлюється постійна рівновага між вхідними повідомленнями, а конкретна, логічна інформація пов'язується в загальну, цілісну картину.

Людина здатна дуже швидко засвоювати матеріал, коли однаково задіяна одночасно права й ліва півкулі, а також емоційний центр мозку в лімбічній системі. Емоційний центр мозку також безпосередньо пов'язаний із системою тривалої пам'яті. Саме тому найліпше запам'ятовується інформація з високим емоційним навантаженням. Це підтверджує відкриття професора, доктора Кендейс Перт ще на початку 1970-х, коли вона виявила в мозку рецептор знеболення. Вона назвала цей рецептор «чуттєвими молекулами», мікроскопічними молекулярними сканерами. Подальші дослідження дали змогу виявити «молекулярну основу емоцій» – невеличкі пептиди, які містяться в розумових рецепторах. Однак дія цих «чуттєвих молекул» не обмежується лише самим мозком, а охоплює всі системи нашого тіла [10].

Отже, пам'ять, що життєво важлива для навчання, зберігається в усіх частинах тіла людини. І як тільки ззовні надходить нова інформація – через зір, слух, дотик, смак чи нюх – її одразу ж запам'ятовує не тільки мозок, але й тіло – це несвідомий розум. І тіло, і розум діють як одне ціле, фільтруючи та нагромаджуючи інформацію на головних стадіях навчання [6; 8].

Вихованці спеціальних навчальних закладів мають різні емоційні сприйняття. Емоції відіграють важливу роль у навчанні; досить часто це ключ до системи запам'ятовування, яка існує в мозку. Емоційний компонент викладу значить особливо багато, коли йдеться про готовність сприймати інформацію та ідеї.

Як показує власний досвід, діти по-різному сприймають інформацію. Одні найліпше сприймають друковане слово, іншим – для підсилення сприйняття інформації необхідна ілюстрація й звук. Усім відомо, що дитина засвоює навчальний матеріал на 10% того, що читає; 20% того, що чує; 30% - бачить і чує; 70% того, що говорить; 90% того, що говорить і робить.

Існує багато спеціальних технік навчання. Насправді найліпші навчальні системи – дуже прості. І важливо, що вони приносять радість. Їх сутність – у залученні всіх центрів компетентності та відчуттів, щоб вчитися значно швидше, зокрема за допомогою музики, ритму, ритми, малюнків, почуттів, емоцій та дій. У цьому сенсі на уроках історії дуже добрі результати дає використання аудіо- або відеодисків з відповідною тематикою та інтерактивних комп'ютерних програм [9]. Усе це дає необмежені можливості для розвитку дитини в сучасних умовах, а також змогу передавати знання в різних формах майже кожному, хто їх потребує. Ці техніки навчання спрямовані на дію емоційного центру мозку, який безпосередньо пов'язаний із системою тривалої пам'яті. Саме тому найлегше запам'ятовується інформація з високим емоційним навантаженням. Аудіокниги дуже яскраво доповнюють, але не підміняють образну, емоційну мову вчителя, з яким встановлюється безпосередній контакт. Учитель чує, бачить кожную дитину й ту гаму почуттів, які він викликає в неї.

Сильні емоції викликають художні та документальні фільми з історичними сюжетами. До таких занять треба ретельно готуватися: заздалегідь підготувати питання, керувати дискусією, вміло направляти оцінки учнів щодо об'єктивності історичного явища, що вивчається. Обговорення головних героїв дає змогу формувати деякі риси характеру вихованців, почути їхні відверті висловлювання, «зазирнути» в їхню душу. Такі хвилини

спілкування дуже дорого коштують і дозволяють учням найліпше запам'ятовувати матеріал, що вивчається [1;2].

На розвиток пам'яті впливає відвідування протягом навчального року пам'ятних історичних місць: міста Полтави, музею бойового братерства с. Соколово, «Висоти маршала І. С. Конєва», Національного музею Сковороди, пам'ятників, присвячених голодомору, масовому знищенню євреїв та багатьох інших. Такі екскурсії справляють незабутнє враження на учнів; у деяких із них навіть змінюється вектор поведінки. Вони зовсім по-іншому починають ставитися до людей і своїх однокласників, з'являється почуття відповідальності та поваги.

Позитивний вплив на розвиток емоційної пам'яті справляють міжпредметні зв'язки. Так, під час розповіді про Пунічні війни важливо згадати ім'я Архімеда, який своїми знаннями з математики та механіки врятував місто Сіракузи, а без знань математики (пропорційне відношення) неможливо побудувати такі сакральні споруди, як єгипетські піраміди, а також безліч храмів, створити художні споруди, скульптури та картини образотворчого мистецтва [2].

На формування емоційної пам'яті позитивні результати дає використання барокової музики, яка може супроводжувати розповідь педагога. Тільки класична музика дає змогу скористатися функціями правої півкулі. Музика розслаблює й тим самим створює готовність до сприйняття навчального матеріалу. Збуджений мозок – це не найліпший стан для стимулювання довготривалої пам'яті [7].

Найчастіше, щоб досягти оптимального стану, використовують музику барокової школи композиторів XVII – початку XVIII століття: італійця Арканджело Кореллі, венеціанця Антоніо Вівальді, француза Франсуа Куперена та німецьких композиторів Йоганна Себастьяна Баха й Георга Фрідріха Генделя. Барокова музика гармонійно налаштовує мозок і тіло. Зокрема вона відмикає «емоційні двері» до суперпам'яті – лімбічної системи мозку. Ця система не тільки опрацьовує емоції, а й слугує містком між свідомістю й підсвідомістю [6]. «Чотири пори року» Вівальді – це один із найліпших зразків барокової музики, щоб починати мандрівку цією «внутрішньою автомагістраллю, що веде до нашої пам'яті». Слухаючи її, можна легко позбутися сторонніх думок, уявляючи собі чудові пори року. «Музика на воді» Генделя – також дуже заспокійлива. А для викладачів, що спеціалізуються на нових методиках викладання, для зняття напруги найкраще підійде *Канон у D-dur* Йоганна Пахелбела.

Більшість викладачів на початку занять використовує також спеціально підготовані записи – словесні замальовки з музичним супроводом, які схиляють до розслаблення. Такі записи можна купити або виконати самостійно. Їхнє основне завдання – ввести учнів у стан релаксації, який би налаштовував на сприйняття й навчання.

Велику допомогу в розвитку психічних процесів (сприйняття, уваги, уяви, пам'яті й мислення) надають дидактичні ігри. Вони сприяють розвитку ініціативи, активності, викликають позитивні емоції, без яких не може бути ігрової діяльності. Крім того, гра служить своєрідним відпочинком, тому що вона приносить задоволення. Діти грають заради задоволення, задовольняючи свою природну потребу. У грі дитина розкута, природно емоційна, а, отже, краще сприймає навчальний матеріал, поданий у вигляді дидактичної гри. Дидактичні ігри, що використовуються на уроках історії, носять інтерактивний характер. Сучасні інноваційні технології дають можливість дитині стати безпосереднім учасником історичних подій: реконструювати битву, виступити в ролі полководця чи пізнати життя людей зсередини, занурившись у ту чи іншу історичну епоху [1;2].

Для підтримки уваги, інтересу до предмета, а отже, й розвитку пам'яті, на уроках історії використовується такий допоміжний прийом, як замальовки. Замальовки роблять як учитель на дошці, так і учні в своїх зошитах. Це полегшує вчителю пояснення навчального матеріалу, а учням його сприйняття й розуміння; процес вивчення того чи іншого питання відбувається швидше. Малюнки допомагають учителю розчленувати великий і складний матеріал уроку на частини, виділити головне, образно й опукло представити різні моменти у своєму викладанні. Вони також сприяють розвитку логічного мислення, служать для

закріплення в пам'яті учнів зорових образів предметів і явищ, дають можливість краще запам'ятати дати, імена, числові дані тощо [9].

Значне місце на уроках посідають записи в зошитах учнів. Вони є результатом активної роботи дітей на уроці під керівництвом вчителя, служать в остаточному підсумку для закріплення в їхній пам'яті вивченого матеріалу, а також створюють умови для більш повного його оформлення й приведення в струнку логічну систему. Учні записують у зошити насамперед усе те, що викладач пише на дошці; крім того, вони, за вказівкою вчителя, заносять у зошит основні визначення, положення й висновки, зроблені на уроці. При залученні всіх аналізаторів сприйняття (слухових, зорових і тактильних) малюнки й записи значно поліпшують пам'ять учнів.

Для формування й розвитку психічних функцій величезне значення мають позакласні заходи. По-перше, одні лише заняття на уроках ще не вирішують завдання надбання учнями повноцінних знань із історії та суспільних дисциплін, адже класні заняття повинні бути підкріплені серйозною роботою учнів у позаурочний час. По-друге, епоха глобалізації, в якій живе й розвивається підростаюче покоління, викликає гостру необхідність вийти за межі звичайних уроків історії, розсунути рамки виховного впливу на учнів і знайти шляхи й кошти для розширення їхнього світогляду, їхніх знань і вмінь у галузі історії та суспільних дисциплін [5].

Якщо на уроках ми обмежені в часі й дозуванні навчального матеріалу, то позакласні заходи дають можливість докладніше знайомити учнів із різними питаннями предмета, задовольняти запити учнів, увагу яких викликали ті чи інші історичні проблеми.

У нашій практичній діяльності також використовуємо написання рефератів і доповідей, для виконання яких необхідно опрацювати науково-популярну літературу та інтернет-ресурси. Робота над доповідями й рефератами – це переважно робота для учнів, що навчаються в старших класах. Значні результати з розвитку пам'яті дають позакласні заходи, які є масовими за характером. До таких заходів можна віднести тиждень історії або місячник історії та суспільних дисциплін. У них бере участь значна кількість учнів. Ці заходи вимагають великої підготовчої роботи. Але вона має велике значення, тому що під час цієї роботи розкриваються здібності вихованців, ростуть знання, здобуваються навички. Для таких заходів треба багато чого підготувати й підібрати: доповіді, реферати, газети, виставки, показ художніх і документальних фільмів, презентації окремих тем, художнє виконання (читання, музика, спів, постановка, віршований монтаж) [4].

Таким чином, свої здібності виявляють усі учні (з різним рівнем підготовки), що беруть участь у підготовці й проведенні позакласного заходу, де кожна дитина відчуває свою значущість, росте її самооцінка, збільшується інтерес до предмету, а отже, бажання поповнити свої знання, що, звичайно, неможливо без розвитку й збагачення пам'яті, особливо емоційної, на яку впливають ці заходи. Неможливо описати ті емоції, які діти виявляють при їх проведенні. Байдужих просто немає. Досвід показує, що саме позакласні заходи через свою специфіку викликають інтерес до історичних знань в учнів, які не проявляли його під час уроків, або віднесених до розряду невстигаючих.

Для підготовки учнів до навчання у вищих навчальних закладах необхідно розвивати пам'ять. При цьому слід ураховувати таке:

- розвиток аналізаторів (зорових, слухових, тактильних або кінестетичних) через стилі навчання. У кожного учня свій стиль сприйняття навчального матеріалу та його запам'ятовування: в одних розвинена зорова пам'ять, в інших – слухова, у третіх – кінестетична, у четвертих може бути змішана;
- при вмілому підході до навчання викладач на занятті використовує різні методичні прийоми й форми проведення заняття (аудіо- та відеофрагменти, роботу з картами й малюнками, написання рефератів і доповідей), які у свою чергу дозволяють формувати початкові навички наукової та дослідницької роботи. Форми роботи теж можуть бути найрізноманітнішими (індивідуальна або групова, фронтальна або ігрова і т.п.). Вона залежить від місця заняття в конкретній темі та від його змісту;

• для підвищення інтересу до предмету й розширення світогляду учнів велике значення мають позакласні заходи (екскурсії, тижні й місячники предмету), значення яких полягає в тому, що залучається значна кількість учнів, а також розвиваються їхні творчі здібності.

Отже, робимо **висновок**, що підготовка учнів спеціальних навчальних закладів до навчання в сучасних вищих навчальних закладах – це досить складний і тривалий процес, який неодмінно передбачає всебічний розвиток і вдосконалення засобів, шляхів, методів і прийомів викладання історії. Викладання історії має неодмінно здійснюватися з урахуванням вікових психологічних особливостей учнів, їх здатності засвоювати матеріал, індивідуальних здібностей та навичок. Практичне застосування дидактичних методів має супроводжуватися активним упровадженням позакласних форм навчання, ігор, квестів, розвивальних конкурсів.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з урізноманітненням педагогічної практики, поширенням міждисциплінарних зв'язків, вивченням впливу індивідуальних психологічних особливостей на засвоєння знань у дитячому та підлітковому віці.

Список використаних джерел:

1. Баханов К. О. Інноваційні системи, технології та моделі навчання історії в школі / К. О. Баханов. – Запоріжжя : Прогрес, 2002. – 376 с.
2. Баханов К. О. Оновлення змісту сучасної шкільної освіти / К. О. Баханов. – Донецьк : Юго-Восток, 2005. – 326 с.
3. Выготский Л. С. Психология развития человека / Л. С. Выготский. – М. : Эксмо, 2015. – 1136 с.
4. Дусаविцкий А. К. Развивающее образование: теория и практика / А. К. Дусаविцкий. – Харьков : ХНУ им. В. Н. Каразина, 2002. – 146 с.
5. Курилів В. І. Методика викладання історії / В. І. Курилів. – Харків ; Торонто : Ранок, 2008. – 276 с.
6. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Academia, 2010. – 430 с.
7. Лурия А. Р. Лекции по общей психологии / А. Р. Лурия. – СПб. : Питер, 2013. – 320 с.
8. Молодцова Н. Г. Практикум по педагогической психологии. – СПб. : Питер, 2009. – 70 с.
9. Пометун О. І. Методика навчання історії в школі / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – Київ : Генеза, 2006. – 328 с.
10. Pert C. B. Molecules of Emotions: why you feel the way you feel / C. B. Pert. – New York : Touchstone Press, 1997. – 368 p.

References:

1. Bahanov, K.O., 2002. 'Innovatsiyini sistemi, tehnologiyi ta modeli navchannya Istoriyi v shkoli', Progres, Zaporizhzhya.
2. Bahanov, K. O. 2005. 'Onovlennya zmistu suchasnoyi shkilnoyi osvity', Yugo-Vostok, Donetsk.
3. Vygotskiy, L. S., 2015. 'Psihologiya razvitiya cheloveka', Eksmo, Moskva.
4. Dusavitskiy, A.K., 2002. 'Razvivayuschee obrazovanie: teoriya i praktika', Kharkivskyy natsionalnyy universytet imeni Vasylya Nazarovycha Karazina, Kharkiv.
5. Kuryliv, V. I., 2008. 'Metodika vkladannya istoriyi', Ranok, Kharkiv; Toronto.
6. Leontev, A. N., 2010. 'Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost', Academia, Moskva.
7. Luriya, A. R., 2013. 'Lektsii po obschey psihologii', Piter, St.-Petersburg.
8. Molodtsova, N. G., 2009. 'Praktikum po pedagogicheskoy psihologii', Piter, St.-Petersburg.
9. Pometun, O. I. & Freiman, G. O., 2006. 'Metodyka navchannya istoriyi v shkoli', Geneza, Kyiv.
10. Pert, C. B., 1997. 'Molecules of Emotions: why you feel the way you feel', Touchstone Press, New York.

Стаття надійшла до редакції 30.10.2016р.